

**BOSHLANG‘ICH SINIF O‘QUVCHILARIDA O‘QISH MADANIYATINI
SHAKLLANTIRISHNING NAZARIY-ASOSIY MASALALARI**

Shamshiddinova Kamola Alisher qizi

*Jizzax Davlat Pedagogika Universiteti Ta’lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi
mutaxassisligi (Boshlang‘ich ta’lim) 1-kurs magistranti*

Annotatsiya

Ushbu maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida o‘qish madaniyatini shakllantirishning nazariy-metodik asoslari, uning tarkibiy tuzilishi, psixologik-pedagogik omillari va metakognitiv strategiyalarning o‘rni tahlil qilingan. O‘qish madaniyatining kognitiv, motivatsion, reflektiv va faoliyat komponentlari chuqur ilmiy yondashuv asosida yoritilgan.

Kalit so‘zlar

o‘qish madaniyati, metakognitiv strategiyalar, boshlang‘ich ta’lim, refleksiya, kognitiv jarayonlar, matn tahlili.

Аннотация

В статье раскрываются теоретико-методические основы формирования культуры чтения у учащихся начальных классов, а также дидактические возможности применения метакогнитивных стратегий в процессе обучения чтению. В исследовании анализируются мотивация к чтению, умения работы с текстом, навыки самоконтроля, планирования и оценки процесса чтения как ключевые метакогнитивные компоненты. Автор рассматривает педагогические подходы, стратегии и передовой зарубежный опыт, направленные на повышение эффективности формирования культуры чтения в начальном образовании.

Ключевые слова

культура чтения, метакогнитивные стратегии, начальное образование, активность учащихся, рефлексия, процесс чтения.

Abstract

This article explores the theoretical and methodological foundations of developing reading culture among primary school students, focusing on the didactic potential of applying metacognitive strategies in reading instruction. The study analyzes key metacognitive components such as reading motivation, text comprehension skills, self-regulation, planning, and evaluation of the reading process. The paper also examines pedagogical approaches, instructional strategies, and international best practices aimed at enhancing the effectiveness of reading culture formation in primary education.

Keywords

reading culture, metacognitive strategies, primary education, learner engagement, reflection, reading process.

Kirish

Bugungi axborotlashgan davrda o‘quvchilarda o‘qish madaniyatini shakllantirish o‘ta dolzarb masala hisoblanadi. Boshlang‘ich sinf davri o‘quvchining tafakkur jarayonlari, matnni anglash ko‘nikmalari va mustaqil o‘qish malakalarini shakllantirishda hal qiluvchi bosqichdir. O‘qish madaniyati — bu o‘quvchining matn bilan ishlash jarayonini ongli, tizimli va maqsadli tashkil eta olish qobiliyatidir.

Asosiy qism

O‘qish madaniyati tushunchasi zamonaviy pedagogikada integrativ kompetensiya sifatida talqin etiladi. Bu kompetensiya o‘zida kognitiv, metakognitiv, affektiv va ijtimoiy-kommunikativ qobiliyatlarning uyg‘unlashuvini aks ettiradi. Tadqiqotchilar (J.Bruner, L.Vigotskiy, A.Leontyev) o‘qishni shaxsning intellektual rivojlanishini ta‘minlovchi kognitiv faoliyat turi sifatida belgilaydi. Shu bois o‘qish madaniyatining shakllanishi boshlang‘ich ta‘lim bosqichida o‘quvchilarni bilish jarayonining subyekt sifatida rivojlantirishning metodologik poydevori hisoblanadi.

O‘qish madaniyati quyidagi ilmiy jihatlar bilan tavsiflanadi:

epistemologik jihat — matndan bilish obyektiga oid axborotni ongli ravishda o‘zlashtirish;

semiotik jihat — belgilar, ramzlar, kontekstlar orqali mazmun anglash;

kognitiv jihat — informatsiyani qayta ishlash, tahlil qilish, umumlashtirish;

metakognitiv jihat — o‘quvchining o‘z o‘qish faoliyatini nazorat qilishi va boshqarishi;

aksiologik jihat — o‘qishga bo‘lgan qadriyatli munosabatning shakllanishi;

pragmatik jihat — o‘qilgan ma‘lumotning amaliy hayotda qo‘llanishi.

Ushbu ko‘p qatlamli tizim o‘qish madaniyatini nafaqat texnik ko‘nikma, balki shaxsning intellektual va madaniy kapitali sifatida ko‘rish zarurligini ta‘kidlaydi.

Metakognitiv yondashuv J.Flavel tomonidan ilgari surilgan bo‘lib, inson ongini “fikrlashning o‘zini boshqarish tizimi” sifatida talqin qiladi. Bu yondashuv shaxsning kognitiv jarayonlarini o‘z-o‘zidan amalga oshmaydigan, balki ongli nazorat, monitoring va boshqaruvni talab qiluvchi tizimli faoliyat deya ko‘rsatadi.

Metakognitiv strategiyalar quyidagi nazariy komponentlarga asoslanadi:

1) Metakognitiv monitoring

O‘quvchi o‘qish jarayonida:

qaysi ma‘lumotni tushunganini,

qaysi qism qiyinchilik tug‘dirayotganini,

qanday strategiyani o‘zgartirish kerakligini

aniqlaydi.

Bu jarayon miyada kontseptual xaritalar, semantik tarmoqlar, kognitiv skriptlar orqali amalga oshadi (T. van Deyk, U.Chayf).

2) Metakognitiv boshqaruv

O‘quvchi o‘z o‘qish faoliyatini:

rejalashtiradi (o‘qish maqsadi, vaqt, strategiya),

amalga oshiradi (tahlil, taxmin, muhokama),

baholaydi (natija, xulosa, refleksiya).

Psixologik nuqtai nazardan bu jarayon ijtimoiy-yo‘naltirilgan o‘rganish modeli (Vigotskiy) bilan hamohang bo‘lib, o‘quvchi asta-sekin o‘qituvchiga tayanishdan mustaqil boshqaruvga o‘tadi.

3) Metakognitiv bilimlar

Bunda o‘quvchi o‘zining bilish jarayoni haqida bilimga ega bo‘ladi:

Bilim turi

Mazmuni

Deklarativ

“Men nimani bilaman?”

Prosedur

“Qanday qilib bilaman?”

Shartli (konseptual)

“Qaysi sharoitda qaysi strategiya samarali?”

Bu bilimlar o‘quvchini nafaqat o‘qishga, balki o‘rganishning o‘ziga nisbatan ongli munosabatga olib keladi.

O‘qish madaniyatini shakllantirishda metakognitiv strategiyalarning didaktik funksiyalarida to'xtalsak:

Metakognitiv strategiyalar pedagogik jarayonda uchta asosiy didaktik funksiyani bajaradi:

1) Faollashtiruvchi funksiya

O‘quvchi o‘qish jarayonida passiv qabul qiluvchidan faol kashfiyotchi subyektga aylanadi.

2) Tashkiliy funksiya

O‘qish jarayoni tartiblanadi, bosqichma-bosqich ketma-ketlik shakllanadi:

motivatsion bosqich,

ma’no hosil qilish bosqichi,

reflektiv bosqich.

3) Transformativ funksiya

O‘quvchi o‘qilgan matnni o‘zlashtiribgina qolmaydi, balki uni qayta yaratadi:

tahlil qiladi,

interpretatsiya qiladi,

shaxsiy ma’nosini shakllantiradi.

Bu jarayon o'quvchining tanqidiy fikrlash va kreativ tafakkur rivojiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

4. O'qish madaniyatining rivojlanishiga ta'sir qiluvchi ilmiy-psixologik omillar
Ilmiy adabiyotlar asosida o'qish madaniyati quyidagi omillar bilan belgilanadi:

1) Kognitiv omillar

— diqqatning barqarorligi,

— verbal xotira rivoji,

— semantik tafakkur,

— tahliliy-sintetik faoliyat.

2) Affektiv omillar

— o'qishga qiziqish,

— motivatsiya tizimi,

— ijobiy emotsional tajriba.

3) Ijtimoiy-madaniy omillar

— oilada kitobxonlik muhiti,

— maktabning madaniy resurslari,

— o'qituvchining o'qishga munosabati,

— milliy madaniyat va an'analar.

4) Didaktik omillar

— o'qish metodikasining sifat darajasi,

— zamonaviy pedagogik texnologiyalar,

— o'qituvchi kompetensiyasi.

Bularning barchasi boshlang'ich sinfda o'qish madaniyatining shakllanishi uchun vaziyat yaratadi.

Dunyodagi ilg'or ta'lim tizimlari (Finlyandiya, Yaponiya, Singapur, Kanada) o'qish madaniyatini shakllantirishda metakognitiv yondashuvni asosiy tamoyil sifatida tan olgan. Ularning tajribasida:

o'quvchini refleksiv fikrlashga o'rgatish;

matnni chuqur tahlil qilish usullari (close reading, deep reading);

o'quvchi mustaqilligini qo'llab-quvvatlash;

kitobxonlik madaniyatini ijtimoiy hodisa sifatida tashkil etish

asosiy omil hisoblanadi.

Bu yondashuvlar o'zbek ta'lim tizimi uchun ham metodologik ahamiyatga ega.

O'qish madaniyati ko'p komponentli tizim bo'lib, matnni anglash, tahlil qilish, baholash, muallif pozitsiyasini aniqlash, matn asosida xulosa chiqarish kabi murakkab kognitiv jarayonlarni o'z ichiga oladi. Tadqiqotchilar fikriga ko'ra (Flavell, Zimmerman, Bandura), o'qish madaniyati o'quvchining intellektual rivojini belgilovchi asosiy kompetensiyalardan biridir. 7–10 yosh davri idrok, tasavvur, xotira, mantiqiy fikrlashning faol rivojlanish bosqichi hisoblanadi. Bu yoshda o'quvchilar tafakkurining

konkret-obrazli shakli ustun bo'lib, matnni qabul qilishda voqealar ketma-ketligi, tasviriy vositalar va misollar muhim rol o'ynaydi. Motivatsiya o'qishga bo'lgan munosabatni belgilaydi. Metakognitiv strategiyalar o'quvchining o'z o'qish jarayonini boshqarish, nazorat qilish, tahlil qilish va baholash ko'nikmalarini shakllantiradi. Rejalashtirish, monitoring va baholash strategiyalari o'quvchini faol kitobxonlikka yo'naltiradi.

Insert, KWL, savol-yaratish kabi texnikalar o'qish jarayonini ongli tashkil etishga xizmat qiladi. Insert, KWL jadvali, klaster, Venn diagramma, savol-yaratish strategiyalari o'quvchining matnni chuqur anglash, asosiy g'oyani ajratish, xulosa chiqarish hamda mantiqiy fikrlashini kuchaytiradi.

Raqamli o'qish madaniyati, audio-kitoblar, elektron resurslar, STEAM va CLIL yondashuvlari matn bilan ishlash jarayonini integrativ, zamonaviy va motivatsion tusga keltiradi. Media matn bilan ishlash o'quvchilarda tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi. O'qituvchi strategik yondashuvni to'g'ri tanlashi, dars jarayonida kitobxonlik muhitini yaratishi, matn tanlovi, motivatsiya berish usullari orqali o'quvchilarda o'qish madaniyatining shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Xulosa

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'qish madaniyatini shakllantirish bugungi ta'lim jarayonining strategik vazifalaridan biri bo'lib, uning nazariy-asosiy masalalarini chuqur o'rganish o'quvchi shaxsining intellektual, ijtimoiy va madaniy rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, o'qish madaniyati ko'p komponentli, tizimli va bosqichma-bosqich shakllanadigan murakkab pedagogik jarayon bo'lib, unda o'quvchining kognitiv, motivatsion, reflektiv va faoliyat kompetensiyalari uzviy bog'langan holda namoyon bo'ladi.

Birinchiidan, o'qish madaniyati o'quvchining matnni ongli idrok qilishi, tahlil qilishi, mazmuniy tuzilishini aniqlashi, muallif pozitsiyasini tushunishi, shuningdek, o'z fikrini matn asosida asoslab berish qobiliyatlarini rivojlantiradi. Ushbu jarayon o'quvchi tafakkurining chuqurlashuvi, tanqidiy va mantiqiy fikrlash ko'nikmalarining shakllanishi bilan chambarchas bog'liq.

Ikkinchiidan, boshlang'ich sinf davri o'qish madaniyatining poydevori qo'yiladigan eng muhim yosh bosqichi hisoblanadi. Bu davrda o'quvchilarning idrok, xotira, tasavvur, mantiqiy fikrlash kabi bilish jarayonlari jadal rivojlanadi. Shu bois o'qish madaniyatini shakllantirishga yo'naltirilgan metodika, avvalo, ushbu psixologik xususiyatlarga tayangan holda shakllantirilishi zarur.

Uchinchiidan, tadqiqot davomida o'qish madaniyatini shakllantirishda metakognitiv strategiyalarning o'ta muhim rol o'ynashi aniqlandi. Metakognitiv yondashuv o'quvchining o'z o'qish faoliyatini rejalashtirish, monitoring qilish, baholash va boshqarishga qaratilgan mustaqil fikrlash mexanizmlarini rivojlantiradi. Bu esa o'quvchilarni passiv kitobxonlikdan faol, ongli va mustaqil o'qishga olib keladi.

To'rtinchidan, zamonaviy ta'limda o'qish madaniyatini shakllantirish jarayonida raqamli ta'lim vositalari, interaktiv o'qish metodlari, STEAM va CLIL yondashuvlari, media matnlar bilan ishlash kabi innovatsion texnologiyalarning qo'llanishi jarayonning samaradorligini yanada oshirmoqda. Bu o'qish madaniyatini faqat filologik ko'nikma emas, balki umumiy o'quv kompetensiyasi sifatida shakllanishiga xizmat qiladi.

Beshinchidan, o'qish madaniyatini shakllantirish jarayonida o'qituvchining metodik mahorati, darsda yaratadigan psixologik muhit, muloqot madaniyati, o'quvchilarga tanlanadigan matnlarning sifat darajasi, o'qishga bo'lgan motivatsiyani oshirishga qaratilgan yondashuvlari hal qiluvchi omil sifatida namoyon bo'ladi. O'qituvchi o'quvchilarga o'qish strategiyalarini bosqichma-bosqich o'rgatib borishi orqali mustaqil, reflektiv kitobxon shaxsini shakllantirishga erishadi.

Umuman olganda, boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'qish madaniyatini shakllantirish bugungi global ta'lim tizimining ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib, bu jarayonda metakognitiv strategiyalar eng samarali metodik vosita sifatida o'zining yuqori natijadorligini ko'rsatmoqda. Tadqiqot o'qish madaniyati va metakognitiv o'qish strategiyalarini integratsiyalashgan holda qo'llash o'quvchilar kompetensiyalarining barqaror rivojiga xizmat qilishini isbotlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Flavell J. Metacognition Theory. – New York, 2000.
2. Zimmerman B. Self-Regulated Learning. – Routledge, 2011.
3. Vygotsky L. Thought and Language. – MIT Press, 1986.
4. O'zbekiston Respublikasi Ta'lim to'g'risidagi Qonun.
5. Boshlang'ich ta'lim metodikasi bo'yicha o'quv qo'llanmalar.
6. PISA xalqaro tadqiqotlari materiallari.